Introducere: raporturile dreptului cu lumea

Un drum între altele! Erau nenumărate şi fiecare dintre ele mă chema să îl parcurg, fiecare dintre ele îmi oferea o altă pereche de ochi pentru a examina frumosul tărâm sălbatic de pe latura cealaltă, mai profundă, a Fiindului. Nu-i de mirare că în acest moment, pentru a putea alege, şi dat fiind că, spre a privi, mai posedam încă vechii şi îndărătnicii mei ochi, am recurs la comparaţii[1].

Paul Celan, „Edgar Jené şi visul despre vis”,
în Paul Celan, *Meridianul şi alte proze*, trad. de Andrei Corbea,
Iaşi, Polirom, 2020, p. 10 [1948].

În 1559, Jean Bodin, care era la acea vreme profesor de drept la Universitatea din Toulouse, a rostit şi apoi a publicat în limba latină discursul *Oratio de Instituenda in Repub. juventute ad Senatum populumque Tolosatem* (*Discurs adresat Senatului şi poporului din Toulouse cu privire la educaţia ce trebuie oferită tineretului Republicii*)[2]. Verdictul său asupra dreptului nu ar fi putut fi mai limpede: „Şi astfel dreptul, dacă este lipsit de sprijinul celorlalte discipline, nu ar fi nimic altceva decât o vorbărie ridicolă şi goală de conţinut”[3]. Patru sute de ani mai târziu, Hans Kelsen, unul dintre cei mai reputaţi jurişti ai secolului XX, a ajuns la concluzia că o bună teorie a dreptului trebuie „să evite amestecul necritic al unor discipline diferite din punct de vedere metodologic […], care estompează esenţa ştiinţei dreptului şi şterge limitele ce îi sunt impuse de natura obiectului său de studiu”[4]. Deşi numeroşi epistemologi contemporani, provenind din aproape toate domeniile, sunt cu siguranţă mai apropiaţi de spiritul lui Bodin atunci când apără transgresarea frontierelor disciplinare în general şi, uneori, escaladarea înaltelor fortăreţe ale dreptului în particular, majoritatea juriştilor continuă să îl urmeze pe Kelsen, arborând credinţa conform căreia „cunoaşterea ştiinţifică a dreptului este […] imaginea exactă a dreptului sau nu este nimic”[5]. Nu trebuie să împărtăşim pe deplin viziunea radicală a lui Bodin în privinţa vacuităţii dreptului „pur” pentru a vedea totuşi beneficiile articulării unei incursiuni interdisciplinare în jurul dreptului – ceea ce îşi propune acest manual. Dreptul ca fenomen social nu poate fi înţeles filosofic altfel decât prin referire la raporturile sale cu lumea. El nu are o existenţă atemporală şi aspaţială (deci aculturală) şi nici apolitică, amorală, aneconomică, alingvistică şi aşa mai departe. Ca sistem normativ, dreptul există în simbioză cu alte sisteme, normative sau nu: morala, cultura,

---

[1] *Eine der Straßen! Ohne Zahl waren diese Straßen und jede von ihnen lud mich ein, sie zu beschreiten, jede von ihnen bot mir ein anderes Augenpaar, die schöne Wildnis auf der anderen, tieferen Seite des Seins zu betrachten. Kein Wunder, daß ich in diesem Augenblick, da ich noch meine alten eigenwilligen Augen hatte, um zu schauen, Vergleiche anstellte, um wählen zu können.*

[2] Jean Bodin, „Discours au Sénat et au peuple de Toulouse sur l’éducation à donner aux jeunes gens dans la République”, în *OEuvres philosophiques de Jean Bodin*, trad. de Pierre Mesnard, Paris, Presses Universitaires de France, 1951 [1559].

[3] *Id.*, p. 47.

[4] Hans Kelsen, *Pure Theory of Law*, trad. de Max Knight după ediția a 2-a germană, Los Angeles, University of California Press, 1967 [1960], p. 1.

[5] Christian Atias, „Judges, Jurists, and Legal Knowledge”, 74 Archives for Philosophy of Law and Social Philosophy 380 (1988), p. 380.

politica, economia, limba, istoria etc. El izvorăşte din acestea, se aplică în strânsă conexiune cu acestea şi sfârşeşte prin a le remodela. Din motive explicabile istoric, facultăţile de drept, mai ales cele din spaţiul de tradiţie romano-germanică, propun în general o viziune predominant profesională a dreptului care expulzează din curriculum elementele considerate „străine" sau „non-juridice". Odată cu apariţia ştiinţelor sociale în secolul al XIX-lea, dreptul „s-a retras şi mai mult în sine", încercând să demonstreze, prin formalismul său, că „nu este reductibil la celelalte ştiinţe sociale"[6]. Studenţii învaţă astfel că dreptul este ceea ce se regăseşte în coduri, legi, decizii ale judecătorilor şi comentariile autorilor de doctrină (profesori sau practicieni).

O materie precum filosofia dreptului are însă privilegiul de a transmite o altă imagine, de a spune o altă poveste. Prin definiţie pluridisciplinară (filosofie şi drept; drept şi filosofie), această disciplină, infiltrată într-o mare de materii dogmatice, este una dintre puţinele materii teoretice care nu au ca preocupare antrenarea viitorilor jurişti ca jurişti (*thinking like a lawyer*...), ci expunerea acestora la o perspectivă *externă* asupra dreptului. Într-adevăr, putem învăţa drept, caz în care ne poziţionăm în interiorul acestui sistem, suntem *în drept*, dar putem învăţa ceva *despre drept*, ipoteză în care ne plasăm în exteriorul său[7]. Următoarea metaforă, pe care o menţionez adesea la primele întâlniri cu studenţii, pune în evidenţă dinamica „interior – exterior" în raport cu studiul dreptului. Să ne imaginăm că intrăm într-o vastă pădure în care vom locui patru ani. Pe măsură ce înaintăm, vom cunoaşte tot mai bine fiecare luminiş, fiecare răspântie de drumuri, fiecare pârău, fiecare copac. Cei mai atenţi dintre noi vor recunoaşte la finalul sejurului până şi cele mai mici detalii, precum striaţiile scoarţei, diferenţele subtile de culoare a frunzelor, cursul apelor. Dar câţi dintre noi, după o atât de îndelungă şedere în interiorul pădurii, vor putea afirma ceva util (şi subtil) despre exteriorul acesteia, despre forma pădurii în ansamblul ei, despre habitatul mai larg care o găzduieşte, despre originea râurilor care o traversează, despre geografia teritoriilor limitrofe? Familiarizarea cu interiorul se produce cu preţul pierderii vederii din exterior. Un fel de a vedea este întotdeauna deja un fel de a nu vedea[8]. Dreptul din interior sacrifică exteriorul dreptului. Filosofia dreptului reconectează însă dreptul la existenţa sa non-juridică, readucându-l în proximitatea unor reflecţii de care s-a separat în mod artificial. Această carte pleacă de la convingerea că dreptul nu există ca sistem autonom decât în minţile celor care îl practică (şi ale teoreticienilor care, insistând asupra purităţii dreptului, cred că ne salvează de la barbarie). De aceea, o înţelegere profundă a dreptului şi a modului său specific de operare în lume (a se reţine că „specific" şi „autonom" nu sunt sinonime întrucât dreptul are o existenţă specifică fără a fi însă autonom) nu poate fi dobândită, în opinia mea, decât printr-o distanţare epistemică, adică prin accesarea altor discipline. Într-adevăr, „dreptul nu iluminează dreptul"[9].

---

[6] Geoffrey Samuel, *A Critical Approach to Introductions to Law*, Cheltenham, Edward Elgar, 2026, p. 12.

[7] Andrew Sanders, „Poor Thinking, Poor Outcome? The Future of the Law Degree after the Legal Education and Training Review and the Case for Socio-Legalism", în *The Futures of Legal Education and the Legal Profession*,

Hilary Sommerlad *et al*. (coord.), Oxford, Hart, 2015, p. 141.

[8] Kenneth Burke, *Permanence and Change: An Anatomy of Purpose*, ediția a 3-a, Berkeley, Los Angeles, University of California Press, 1984 [1935], p. 49.

[9] Pierre Legendre, *L'Autre Bible de l'Occident: le monument romano-canonique*, Paris, Fayard, 2009, p. 488.

Ca întotdeauna, înţelegerea de sine se produce numai printr-o confruntare cu un altul, diferit de sine. Prin interdisciplinaritatea sa, filosofia dreptului este inevitabil şi *comparativă*, în sens larg, în măsura în care dreptul, ca univers cognitiv aparte, se întâlneşte (sau mai degrabă este întâlnit) cu discursuri aparţinând altor universuri intelectuale (aşa cum am argumentat în altă parte, prin comparaţie înţeleg nu doar comparaţia între un drept naţional şi un alt drept naţional, ci şi interacţiunea dintre drept şi alte discipline). Prin scrierile sale, dar şi în nenumăratele noastre conversaţii, comparatistul Pierre Legrand mi-a arătat că „[a]şa cum o limbă nu este niciodată pură, nici un text nu este vreodată alcătuit în mod pur dintr-o singură limbă. Ideea că un text juridic, precum o lege sau o hotărâre judecătorească, ar putea fi constituit exclusiv dintr-o materie care, asemenea elementelor din tabelul periodic, ar fi ireductibilă şi nu ar cuprinde decât «drept», nu rezistă, evident, analizei. În drept, inclusiv în dreptul străin, în orice text juridic sunt întotdeauna în joc mai multe limbaje”[10]. Cu alte cuvinte, „fiecare text juridic se prezintă ca o heterogeneitate primordială, cu titlul de amalgam cultural de urme istorice, politice, sociale, economice, filosofice şi aşa mai departe”[11]. Aceasta este, în esenţă, ideea pe care vreau să le-o transmit mai departe studenţilor mei.

De asemenea, m-aş aştepta ca studenţii care citesc acest manual să înţeleagă că dreptul nu este superior altor discipline. Prezentarea acestui tip de filosofie relaţională a dreptului[12] are, cred, meritul de a sublinia că disciplinele sunt echivalente epistemic – niciuna nu deţine un acces privilegiat la realitate – şi trebuie tratate ca atare. Dreptul nu trebuie subjugat de vreun alt discurs, fie el economic sau politic, dar nici nu trebuie să domine celelalte discursuri.

Călătoria în afara dreptului nu presupune o înstrăinare definitivă faţă de drept, o „abandonar[e] a investiţiei proprii în disciplina de apartenenţă”[13]. Într-adevăr, „interdisciplinaritatea este un act de apropriere şi reciprocitate, care preia punctele forte ale unei discipline, le recontextualizează şi le restituie, astfel încât acestea să contribuie mai bine la îmbogăţirea bazei de cunoaştere”[14]. Juristul trecut prin apele „învolburate” ale filosofiei, sociologiei, ştiinţelor politice, lingvisticii, economiei se va întoarce în cele din urmă acasă, îmbogăţit. Desigur, casa pe care o va găsi nu va mai fi aceeaşi (căci dreptul va fi inevitabil privit cu alţi ochi). Filosofia dreptului este, aşadar, o odisee, o întoarcere acasă (un *nostos*), iar demersul interdisciplinar care implică dreptul este circular, întrucât presupune nu o plecare din punctul A al dreptului pentru a ajunge în punctul B al altei discipline, ci înconjurul dreptului. Asemenea lui Ulise, juristul care filosofează în jurul dreptului urmăreşte „să se întoarcă acasă pentru a se naşte din nou *acolo*”[15]. Ca atare, capitolele care examinează raportul dintre drept şi societate (folosesc acest termen înglobant pentru a desemna cele patru repere avute în

---

[10] Pierre Legrand, „L’accompagnement de Jacques Derrida”, în Pierre Legrand, *Pour la relevance des droits étrangers*, Paris, IRJS Éditions, 2014, p. 83.

[11] *Ibid*.

[12] O altă carte de filosofie (*jurisprudence*) care abordează dreptul relațional și care m-a inspirat în definirea structurii acestui manual este Denyse Meyerson, *Understanding Jurisprudence*, Londra, Routledge, 2007.

[13] Stacey M. Floyd-Thomas, Laura Gillman și Katherine R. Allen, „Interdisciplinarity as Self and Subject: Metaphor and Transformation”, 20 Issues in Integrative Studies 1 (2002), p. 7.

[14] *Ibid*.

[15] Pierre Legrand, „Preface: Comparing in Circles”, în *Examining Practice, Interrogating Theory: Comparative Legal Studies in Asia*, Penelope Nicholson și Sarah Biddulph (coord.), Leiden, Martinus Nijhoff Publishers, 2008, p. 5 [sublinierea aparține autorului].

vedere) nu urmează o structură uniformă, dar pot fi lecturate ca o poveste în poveste – o *odisee epistemică*. Numeroase poveşti sunt construite prin această tehnică literară. În romanul lui Daniel Mendelsohn, *An Odyssey: A Father, a Son, and an Epic*, personajul principal, profesor de literatură, reface împreună cu tatăl său în vârstă de 81 de ani traseul lui Ulise într-o croazieră pe Mediterană după ce tatăl audiase cursurile sale despre *Odiseea* lui Homer. Mendelsohn mărturiseşte într-o carte de memorii că şi-a salvat manuscrisul de 600 de pagini pe care îl găsea nefuncţional („Suferam de ceea ce grecii numeau *aporia*: o confuzie neputincioasă şi paralizantă, o lipsă de resurse pentru a găsi calea de ieşire din problemă”[16]) apelând la această tehnică („În compoziţia inelară, naraţiunea pare să devieze de la firul principal, alunecând într-o digresiune […]. În cele din urmă însă, digresiunea, această aparentă abatere de la firul narativ, se dovedeşte a descrie un cerc, întrucât naraţiunea revine exact în punctul acţiunii de la care se îndepărtase”[17]).

În textul de faţă, naraţiunea principală, despre drept, se întrerupe pentru a face loc unor naraţiuni secundare, care au ca obiect concepte non-juridice, iar în final cercul se închide prin revenirea la drept. Intermezzo-urile non-juridice trec drept digresiuni în ochii juriştilor ataşaţi de o viziune restrictivă a dreptului. Totuşi, putem spera că studenţii care vor citi cu seriozitate şi cu mintea liberă acest manual vor înţelege în cele din urmă că ele sunt parte integrantă din poveste, la fel de valoroase ca reflecţiile directe despre drept.

În voiajul său la capătul dreptului, juristul filosof sau filosoful jurist se va vedea nevoit să facă alegeri, căci raportul dreptului cu lumea se prezintă sub infinite forme. Drept şi... *literatură, economie, morală, emoţii, ştiinţă, neuroştiinţă, istorie, religie, antropologie, artă* etc. Am ales în mod deliberat să prezint patru dintre numeroasele interacţiuni posibile: drept şi morală, drept şi cultură, drept şi politică şi, în fine, drept şi ştiinţă. De ce acestea şi nu altele? În primul rând, capitolul patru şi cel final se suprapun unor teme clasice ale filosofiei: morala şi epistemologia. În al doilea rând, aceste delimitări – în special cea dintre drept şi morală şi drept şi politică –, precum şi întrebarea dacă dreptul este ştiinţă i-au preocupat dintotdeauna pe jurişti şi se regăsesc dezbătute intens în manualele de filosofie a dreptului (sau în ceea ce numim în spaţiul anglofon *jurisprudence*). În fine, alegerea de a include o discuţie despre raportul dintre drept şi cultură este tributară parcursului meu intelectual, acela de juristă formată iniţial în România care a beneficiat ulterior de o formare aprofundată în teoria dreptului comparat în Franţa. Nu cred că putem vorbi cu sens despre drept în afara unei paradigme care recunoaşte dimensiunea culturală a dreptului. De altfel, o astfel de alegere se justifică şi în lumina discuţiilor contemporane despre posibilitatea unei ordini juridice globale şi a provocărilor cu care se confruntă astăzi dreptul internaţional.

Excluderile se justifică şi ele, cel puţin în parte, prin consideraţii autobiografice ce ţin de interesele şi competenţele mele. Raporturile dintre drept şi economie sunt prea vaste şi cu implicaţii prea radicale (a se vedea tezele marxismului) pentru a putea fi cuprinse într-un capitol de manual. În plus, propriile mele cercetări în zona epistemologiei economiei m-au condus mai degrabă la scepticism faţă de încercările *law and economics* de a eficientiza

[16] Daniel Mendelsohn, *Three Rings [:] A Tale of Exile, Narrative and Fate*, Londra, HarperCollins, 2020, p. 13.

[17] *Ibid.*

dreptul (am propus în altă publicaţie o critică a unor întâlniri ratate, din punctul meu de vedere, între drept şi economie). Cercetarea raporturilor dintre drept şi istorie îşi găseşte în spaţiul românesc reprezentanţi mult mai competenţi. Chiar şi aşa, am încercat să ilustrez, în diferite ocazii, mizele celor patru teme selectate prin exemple ce provin din economie, istorie, neuroştiinţe, psihologie etc.

În orice caz, cititorii nu trebuie să se aştepte la filosofi*a* dreptului, ci la *o* filosofie a dreptului, cu alte cuvinte la o versiune personală a filosofiei dreptului. Într-adevăr, această carte este oglinda lecturilor mele în drept şi nu numai, a profesorilor şi a cercetătorilor pe care am avut şansa să-i cunosc, a specialiştilor din alte domenii care m-au influenţat, a întregului meu parcurs profesional şi personal care m-a făcut să gândesc dreptul şi lumea dintr-un anumit unghi de vedere, care, cel mai probabil, nu coincide cu al niciunui alt profesor de drept. Farmecul filosofiei dreptului rezidă, în opinia mea, tocmai în această maleabilitate. Profesorii de drept civil, de drept penal sau de dreptul muncii, de exemplu, sunt ţinuţi de mai multe constrângeri în elaborarea unui curs universitar; ei ar putea oferi anumite inflexiuni personale cu privire la chestiuni controversate de interpretare, de oportunitate a legislaţiei sau în privinţa sistematizării materiei. În filosofia dreptului lucrurile stau diferit, alegerile fiind literalmente infinite. În consecinţă, nimeni nu poate face toate alegerile şi ca atare nu trebuie să existe de partea cititorului aşteptarea exhaustivităţii. Filosofia dreptului nu este un tot prefabricat ce aşteaptă să fie consumat de cititorii avizi de lecturi profunde, ci un ansamblu de idei în facere (după data publicării acestei cărţi vor apărea noi şi noi studii relevante care nu au putut fi cuprinse aici). Desigur, şi aici vor exista repere de neocolit: nu poţi scrie un manual de filosofia dreptului fără a-i menţiona pe Hart, Dworkin sau Rawls. Dar chiar şi în privinţa canonului disciplinar, autorul păstrează o importantă marjă de manevră. Câte pagini sau paragrafe să-i dedic lui Hart şi câte lui Rawls? Cărui alt filosof mai puţin consacrat şi mai puţin influenţat de viziunea occidentală asupra dreptului îi pot face loc? Cât pot cuprinde din critica pe care diverşi autori au lansat-o la adresa ideilor lui Hart, Dworkin sau Rawls? Să menţionez şi realismul juridic scandinav sau doar pe cel american?...

... „*Un drum între altele! Erau nenumărate şi fiecare dintre ele mă chema să îl parcurg, fiecare dintre ele îmi oferea o altă pereche de ochi*”.

Două manuale de filosofia dreptului nu vor fi identice. Mulţi autori de manuale sau tratate de filosofia dreptului aspiră la exhaustivitate, încercând să-i trateze complet pe autorii importanţi, de la Socrate la Habermas, şi optând pentru a-şi retrage propria voce din discuţie. Cu alte cuvinte, ei propun o filosofie a dreptului în mare parte descriptivă, în care vocea autorului se face simţită mai degrabă implicit prin alegerile pe care le-a făcut şi interpretările pe care le-a dat autorilor citiţi şi citaţi. Aceste contribuţii sunt fără îndoială valoroase prin prisma anvergurii lor intelectuale[18]. Există şi o versiune mai modestă, dar mai angajată (ceea ce nu înseamnă mai subiectivă) şi mai activă în scrierea unui manual de filosofia dreptului, şi anume aceea în care autorul îşi face cunoscute poziţiile epistemice, arătând unde se plasează în raport cu diferitele idei articulate în literatură. Din raţiuni care ţin de parcursul

[18] În spațiul juridic românesc, se remarcă lucrarea de anvergură a profesorului Ion Craiovan care are, în același timp, meritul de a cuprinde pe alocuri, în cele aproape 600 de pagini, și viziunea autorului: Ion Craiovan, *Filosofia dreptului sau dreptul ca filosofie*, ediția a 3-a, București, Pro Universitaria, 2024.

meu intelectual, aceasta este varianta pe care o privilegiez, dar admit că nu a fost întotdeauna uşor să găsesc un just echilibru între a prezenta ideile altora şi a interveni pentru a evalua aceste idei sau chiar pentru a introduce unele noi. Un manual de filosofia dreptului, deşi profund personal, nu trebuie să se transforme într-o pledoarie pentru un singur mod de înţelegere a dreptului, căci s-ar produce o subminare a ethosului pluralist care trebuie să motiveze de la bun început un astfel de demers teoretic.

Dacă prezenţa capitolului „Ce este filosofia dreptului?" nu ar putea surprinde, capitolul „Ce sunt disciplinele?" poate apărea drept un intrus. Am decis să includ o astfel de contribuţie pentru că studiile mele doctorale m-au făcut să realizez că, în timpul studenţiei, nu reflectasem suficient asupra disciplinelor şi asupra a ceea ce înseamnă cunoaşterea, aplicând mai degrabă nişte automatisme cum ar fi „disciplinele exprimă adevărul într-o anumită sferă a cunoaşterii". Înainte de a aborda un domeniu în profunzime, se cuvine, cred, să înţelegem ce facem atunci când cercetăm, studiem, învăţăm. Este o lecţie pe care aş propune-o oricărui student de anul întâi. Incidental, o astfel de discuţie mi se pare cu precădere utilă în drept, disciplină care depinde în mai mare măsură de instituţii şi de naraţiunile pe care acestea le întreţin. Reflecţiile lui Michel Foucault despre raportul dintre putere şi cunoaştere sunt deosebit de relevante pentru lumea dreptului.

Nu cred că filosofia dreptului ar putea fi restituită vreodată în întregime şi obiectiv, ea se apropie mai curând de un *patchwork*, de un colaj de idei în continuă mişcare, în mod necesar selectiv, chiar dacă în esenţă orice curs de filosofie a dreptului, aidoma introducerilor în drept, încearcă să ofere „informaţii fundamentale despre ce înseamnă să avem cunoaştere despre drept"[19]. De aceea, manualul va cuprinde inevitabil repetiţii şi suprapuneri (şi, poate, uneori, chiar paradoxuri sau tensiuni). Acestea nu reprezintă scăpări editoriale, ci sunt pe deplin asumate, întrucât reflectă un crez epistemic pe care l-aş descrie prin noţiunea de *iteraţie*. În ştiinţele sociale şi umaniste, nu rareori reinventăm roata: reluăm idei care, într-o formă sau alta, se regăseau deja la autori din epoci îndepărtate, cu atât mai mult în cazul filosofiei, ale cărei origini sunt foarte vechi. Reluarea implică însă întotdeauna şi un element de diferenţă – o *iteraţie* în sensul derridian, inspirat de limba sanscrită (*iter* < *itara* (altul)), al unei repetiţii care implică alteritate –[20], iar tocmai această diferenţă face posibile deplasările şi salturile intelectuale productive de la o epocă la alta, de la un text la altul, de la o idee la alta.

De altfel, deşi cele patru capitole principale contribuie, fiecare în parte, la subminarea ideii de autonomie a dreptului, ele operează inevitabil cu noi delimitări: între morală şi politică, între politică şi ştiinţă, între ştiinţă şi cultură. În lumea socială, desigur, aceste domenii nu există în stare pură, ci se întrepătrund permanent. Aşa cum notează filosoful Michel Serres, „[r]ealul nu este decupat în compartimente; el este sporadic, în spaţiu şi în timp, străbătut de strâmtori şi trecători"[21]. Suprapunerile deliberate de idei sunt, prin urmare, menite să scoată în evidenţă conexiunile dintre domenii prezentate aici ca distincte numai din

[19] Samuel, *op. cit.*, p. 12.

[20] Jacques Derrida, *Marges de la philosophie*, Paris, Éditions de Minuit, p. 375; Pierre Legrand discută relevanța acestui concept pentru dreptul comparat: Pierre Legrand, „Foreign Law: Understanding Understanding", 6(2) Journal of Comparative Law 67 (2011), p. 74 n. 21.

[21] Michel Serres, *Le Passage du Nord-Ouest [.] Hermès V*, Paris, Éditions de Minuit, 1980, p. 24.

raţiuni de organizare a textului. Ele lasă totodată să se întrevadă caracterul cel puţin parţial arbitrar al unor categorii pe care am ajuns să le percepem ca fiind aproape naturale.

În fine, această *re*-prezentare a filosofiei dreptului este marcată autobiografic şi prin decizia de a include, la finalul fiecărui capitol, o notă a comparatistului – o secţiune scurtă în care explic în ce mod poate contribui comparaţia drepturilor la iluminarea raportului specific tratat în cadrul acelui capitol. Formarea de comparatist mă urmăreşte în tot ceea ce scriu şi ar fi fost zadarnic să încerc articularea unei filosofii a dreptului care s-ar ţine departe de reflecţia comparativă. Afinităţile mele de comparatistă, adică de juristă preocupată să îşi cultive un spirit cosmopolit, m-au determinat să privilegiez ipoteza potrivit căreia, pentru a schiţa un argument *inter*/esant despre drept, este mai potrivit să te situezi „între, puţin înăuntru, puţin în afară”[22]. Or, sinele persistă. Cum ar putea fi altfel? Ceea ce Legrand afirmă în privinţa relaţiei dintre comparatist şi dreptul străin îmi pare în egală măsură valabil în ceea ce priveşte raportul dintre cercetătorul-jurist şi materialele sale de lucru:

> Comparatistul-jurist nu întâlneşte niciodată textul separat de sine însuşi. Pentru el, nu există o textualitate autonomă: textul străin este, *pentru el*. Chiar dacă încearcă să-şi atenueze ori să-şi înfrâneze predilecţiile şi predispoziţiile fundamentale, chiar dacă se străduieşte în mod deliberat să le slăbească influenţa, să le suspende, să le pună în repaus, în măsura în care acest lucru este posibil, punctul de vedere astfel atins, prin limitarea impulsului voinţei, nu poate constitui totuşi o cunoaştere nealterată. Chiar dacă urmăresc să elimin toate scopurile mele, pur şi simplu nu pot desprinde dreptul străin cu care lucrez de orice legătură cu mine însumi. *Eu* sunt cel care lucrează cu el[23]...

...„*Nu-i de mirare că în acest moment, pentru a putea alege, şi dat fiind că, spre a privi, mai posedam încă vechii şi îndărătnicii mei ochi, am recurs la comparaţii*”.

Există un risc semnificativ (sau poate o şansă?) ca mai tinerii cititori ai acestui manual să rămână cu impresia că dreptul este complicat, instabil, problematic; că ridică întrebări fără răspuns. Deşi scopul unui manual poate fi acela de a prezenta într-o formă simplă idei complexe, el nu ar trebui să sugereze că ideile însele sunt simple, căci rareori este aşa. Dreptul este dificil, la fel de dificil precum fizica, literatura, economia, chimia, medicina, istoria sau psihologia (din nou, să nu uităm că respectul reciproc este prima condiţie pentru un dialog reuşit al disciplinelor). Este adevărat însă că, în timp ce materiile clasice de drept încearcă să simplifice dreptul prin sistematizare şi analiză lucidă, astfel încât soluţiile juridice să fie operaţionale – în fond, dreptul li se adresează şi oamenilor obişnuiţi, subiecţi de drept fără pregătire juridică, şi trebuie să poată fi înţeles de aceştia –, filosofia dreptului îl complică, formulând o serie de întrebări dificile tocmai pentru că se situează în afara constrângerilor profesionale specifice practicii juridice.

---

[22] Nicole Lapierre, *Pensons ailleurs*, Paris, Gallimard, 2006, p. 19.
[23] Pierre Legrand, *The Ways of Negative Comparative Law*, New York, Routledge, 2026, p. 269.

Este dreptul moral? Ce se întâmplă când nu este? Pot fi judecătorii obiectivi? Până unde se întinde puterea de interpretare a judecătorilor? Poate exista un drept global? Sunt drepturile omului universale? Cum poate dreptul controla politica? Este dreptul modelat de ideologie? De ce permitem constituirea societăţilor cu asociat unic? Ar trebui corporaţiile să se bucure de libertate de exprimare? Este dreptul o ştiinţă (socială)? Ar trebui să devenim vegetarieni? Ce face ca o sentinţă să fie bună? Va dispărea dreptul vreodată? Toate acestea şi multe altele sunt întrebări dificile cu răspunsuri echivoce, pline de nuanţe. Filosofia dreptului nu poate fi o disciplină a evidenţelor din moment ce se ocupă de reguli, căci, aşa cum notează Lorraine Daston, „[r]egulile furnizează un filon bogat de probleme şi proiecte filosofice care pot fi exploatate. Problema cea mai veche şi stăruitoare inspirată de reguli este cum pot fi universaliile făcute să corespundă unei potenţiale infinităţi de cazuri particulare care nu pot fi anticipate de autorul regulii. Problema este la fel de veche ca filosofia însăşi şi a rămas [...] foarte actuală”[24].

Juristul american Lon L. Fuller observa că una dintre modalităţile cele mai fertile de a înţelege dreptul este aceea de a-i examina patologiile, tot aşa cum complexitatea organismului devine mai uşor inteligibilă atunci când sănătatea îi este afectată[25]. Acesta este demersul filosofiei dreptului – *problematizarea*. Nu este singurul, dar se numără printre demersurile care ne oferă un randament interpretativ foarte ridicat.

În speranţa că lecturarea acestui manual îi va incita pe studenţi să citească mai departe, închei această introducere cu o listă de resurse utile – reviste şi podcasturi. În plus, precizez că unele dintre cărţile relevante sunt indicate în notele de subsol şi în bibliografia suplimentară, care include titluri ce nu au fost citate în aparatul critic[26]. Reviste: *Law and Philosophy*; *Legal Theory*; *Ratio Juris*; *The American Journal of Jurisprudence*; *Oxford Journal of Legal Studies*; *Law and Society Review*; *Archives de philosophie du droit*; *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie* (ARSP). Podcast-uri: Avec philosophie (France Culture); Philosophize This!; Philosophy for our Times; Philosophy Bites; Ipse Dixit; More Perfect; In Our Time: Philosophy (BBC Radio).

P.S.: Un avertisment: „scrii ca să detectezi, să delimitezi şi să-ţi semnalezi lucrurile despre care nu poţi scrie”[27].

---

[24] Lorraine Daston, *Reguli: O istorie secretă*, trad. de Mihaela Moroiu, București, Baroque Books & Arts, 2025, p. 13 [am modificat traducerea].

[25] Lon L. Fuller, *Anatomy of the Law*, New York, Frederick A. Praeger, 1968, p. 3.

[26] Prezenta lucrare are la bază întreaga mea cercetare, dar în special ideile materializate în Alexandra Mercescu, *Pour une comparaison des droits indisciplinée*, colecția „Grundlegendes Recht”, Basel, Helbing Lichtenhahn, 2018 și în Simone Glanert, Alexandra Mercescu și Geoffrey Samuel, *Rethinking Comparative Law*, Cheltenham, Edward Elgar, 2021.

[27] Mircea Cărtărescu, *Texistența [:] Despre scris*, București, Humanitas, 2026, p. 60.

Capitolul I
Ce sunt disciplinele?

1. Disciplinele: între cunoaştere şi îndoctrinare 15

2. Mecanismele structurante 17
2.1. Cadrele instituţionale 17
2.1.1. *Libertatea de exprimare academică* 17
2.1.2. *Constrângerile libertăţii de exprimare academică* 22
2.2. Puterea disciplinară 29
2.2.1. *Caracteristici ale disciplinei* 29
2.2.2. *Procese de disciplinarizare* 30

3. Construcţiile identitare 32
3.1. Demarcaţia (relaţia cu alte discipline) 32
3.1.1. *Demarcaţia externă* 32
3.1.2. *Demarcaţia internă* 33
3.1.3. *Funcţiile demarcaţiei* 34
3.2. Istoriile disciplinare (relaţia cu trecutul) 37
3.2.1. *Opţiunile istoriografice* 38
3.2.2. *Naraţiunile contestabile* 40

4. Concluzie 43

5. Bibliografie suplimentară 44

1. Disciplinele: între cunoaştere şi îndoctrinare

Disciplinele sunt spaţii de cunoaştere dar şi medii de constrângere, forţe emancipatoare ale gândirii dar şi instrumente de opresiune şi îndoctrinare, surse de inovaţie şi progres dar şi zone de inerţie şi regres, instituţii şi reguli formale dar şi culturi informale şi acţiuni spontane. Nu e ceea ce ar spune studentul care păşeşte pentru prima oară într-un amfiteatru al facultăţii pe care şi-a ales-o în aşteptarea de a „primi" cunoaştere organizată sub forma disciplinelor. Proiecţia pe care acesta şi-o conturează în minte are în general de-a face cu noţiuni precum rigoare, structură, definiţii, metode, toate puse în slujba adevărului şi a cunoaşterii. Aşteptările sale vizează dobândirea unei înţelegeri aprofundate asupra unui domeniu dat şi a unui vocabular specializat, fără prea multe reflecţii critice despre cum se produce cunoaşterea, cărui scop serveşte şi care sunt limitele ei. Ca atare, sentimentul exprimat faţă de noua poziţionare a studentului în lume, ca subiect al unui anumit tip de cunoaştere, este predominant pozitiv.

În realitate, disciplinele reprezintă construcţii socio-culturale cu două feţe: una, pozitivă, care îmbină seturi de valori şi idealuri (integritate, originalitate, certitudine, obiectivitate,

rafinament, estetică, progres), alta, mai problematică, formată din repere cu valenţe negative (subordonare, autoritate, conservatorism, conflict, obedienţă). Cea de-a doua faţetă rămâne, în general, necunoscută studenţilor, astfel încât, în final, aceştia vor afla multe despre domeniul de studiu ales dar prea puţine despre ce înseamnă cunoaşterea. Ei vor ajunge să creadă că disciplinele sunt altceva decât ceea ce sunt de fapt şi vor continua să propage această viziune în societate şi să o transmită, subtil, generaţiilor următoare. Acest text ce deschide manualul *O filosofie a dreptului* îşi propune să scoată la lumină faţeta ascunsă a disciplinelor într-un demers de nuanţare a ceea ce înseamnă cunoaşterea, necesar viitorilor specialişti din orice domeniu dar şi societăţii în ansamblul său. Ceea ce urmează este scris de o juristă şi înscris într-o carte de drept; inevitabil acest context colorează ce şi cum voi spune. Totuşi, cred că ar putea fi prima lecţie din anul întâi al oricărei facultăţi. Înainte de a asimila noţiuni avansate de fizică, teorii sofisticate ale sociologiei sau economiei, înainte de a învăţa ecologie sau management, matematică sau chimie, înainte de a studia istorie sau drept, se impune, în opinia mea, ca studenţii să afle ceva mai mult decât seria de presupoziţii pe care le vor fi acumulat până în acel moment despre cunoaştere în general. Cu alte cuvinte, un scurt curs de epistemologie (pe cel de iubire îl oferă Ana Blandiana...) este indispensabil. Multe dintre aceste presupoziţii vin din ceea ce li s-a prezentat tinerilor în timpul studiilor preuniversitare. Deloc surprinzător, în acea etapă a vieţii lor, viitorii studenţi nu au suficientă maturitate intelectuală pentru a înţelege complexitatea „laboratorului" din spatele fiecărei discipline. Ei vor vedea produsul finit, nu şi procesul pe care cercetătorii l-au parcurs pentru a ajunge la acele informaţii aparent fixe, neproblematice, exhaustive. În mod necesar, disciplinele vor trece drept materii bine conturate, cu un conţinut cert şi coerent, un dat intelectual riguros încadrat, care nu trebuie chestionat (ci, conform unor modele educative pasive, doar memorizat). Universitatea poate şi trebuie să facă mai mult. Ea nu înseamnă doar un salt cantitativ (studenţii vor învăţa mai mult) şi calitativ (studenţii vor învăţa mai sofisticat), ci trebuie să însemne şi un salt *epistemic* (care permite studenţilor să intre în culisele disciplinelor pentru a observa traiectoria epistemică a acestora, cu alte cuvinte ei îşi vor pune întrebări despre cum apare cunoaşterea, despre raportul dintre aceasta şi societate sau despre limitele unui domeniu de studiu; un astfel de exerciţiu intelectual are potenţialul de a-i echipa cu un spirit veritabil critic, cu atât mai necesar în epoca informaţiilor oferite „de-a gata" de inteligenţa artificială).

Disciplinele pot fi analizate din variate perspective: istorică, sociologică, economică, politică. În ceea ce urmează voi propune o grilă de lectură proprie care va atinge toate aceste aspecte fără însă a le compartimentaliza ca atare.

Forme de organizare instituţională şi intelectuală, disciplinele guvernează producerea de cunoştinţe. Se ştie însă că „disciplinele diferă relativ la modul în care îşi instituţionalizează cunoştinţele"[1]. Astfel, ele „prezintă diferenţe perceptibile în comportamentul individual al [cercetătorilor] şi în acţiunea de grup"[2]. În plus, disciplinele se disting nu numai în ceea ce priveşte modul de raportare la cercetare, ci şi în convenţiile pe care le dezvoltă referitoare la

[1] Robert Post, „Debating Disciplinarity", 35 Critical Inquiry 749 (2009), p. 752.

[2] Burton Clark, „The Academic Life: Small Worlds, Different Worlds", 18 Educational Researcher 4 (1989), p. 4.

predare şi scriere[3]. Reflectând, este posibil să afirmăm că nu există o singură lume academică, ci, inevitabil, numai lumi academice. Acestea fiind spuse, deşi ca cercetător specializat în comparatism nu aş putea decât să rămân conştientă de diferenţele existente între diverse forme de cunoaştere, mi s-a părut util să caut o anumită generalitate în spatele configuraţiilor specifice de care dau dovadă diferitele discipline. Cu alte cuvinte, îmi propun să evidenţiez unele elemente comune de disciplinaritate în spaţiul universitar fără a pretinde că aş putea produce o „teorie generală a cunoaşterii", imensa diversitate disciplinară demonstrând imposibilitatea unei astfel de uniformizări. Ca atare, scopul acestui capitol este mai modest: să identifice câteva mecanisme comune prin care disciplinele funcţionează în universităţi. Analiza va urmări două dimensiuni principale. Prima priveşte mecanismele care organizează şi controlează activitatea disciplinară. A doua priveşte modul în care disciplinele îşi construiesc şi îşi apără identitatea.

2. Mecanismele structurante

În această primă parte dedicată mecanismelor disciplinare cu impact semnificativ asupra producerii de cunoştinţe, consider că este oportun să abordez cel puţin două întrebări. De la început, este necesar să observăm diferitele elemente care alcătuiesc sistemul administrativ de discipline în vederea stabilirii modului în care cunoaşterea este produsă în cadre instituţionale. Apoi, problema mecanismelor structurante reclamă o analiză a relaţiei dintre putere şi cunoaştere. Astfel, intenţionez să evoc aici şi problema simbiozei dintre disciplina universitară şi disciplina *stricto sensu* ca formă de putere.

2.1. Cadrele instituţionale

2.1.1. *Libertatea de exprimare academică*

Ca dispozitiv instituţional de organizare a producţiei de cunoştinţe, universitatea modernă a fost construită în jurul noţiunii de libertate de exprimare universitară. Un ideal pe care cercetătorii l-ar dori protejat în termeni absoluţi, libertatea de exprimare academică suferă în practică de numeroase limite externe. În plus, această idee a independenţei gândirii academice este strâns legată de credibilitatea intelectuală şi de prestigiul pe care disciplinele caută să le cultive instituind diverse mecanisme de control care fac posibilă asigurarea faptului că expresia cercetătorului rămâne limitată la standardele profesionale în vigoare în comunitatea sa de gândire. Astfel, construind ziduri înalte în jurul ei, adică revendicându-şi autonomia, universitatea doreşte să creeze un cadru favorabil pentru dezvoltarea cercetării fără interferenţe din exterior (politică, economie, religie etc.). Dar, ridicând aceste ziduri de protecţie, se vede deopotrivă obligată să constrângă gândirea celor care locuiesc în interiorul cetăţii universitare.

[3] A se vedea Ingrid Moses, „Teaching, Research and Scholarship in Different Disciplines", 19 Higher Education 351 (1991), p. 352.